

ПРОБЛЕМА РОЛІ ДВОРЯНСТВА В ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.) У НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Визначено основні напрямки економічної діяльності дворян Півдня України за матеріалами, що знайшли відображення у роботах радянських та сучасних авторів. Розглянуто різницю у підходах та оцінці внеску дворянства в економічний розвиток краю кінця ХІХ – початку ХХ ст. Висвітлено різні підходи дослідників до визначення змін, що відбуваються в житті дворянства у пореформений період: перехід на капіталістичні засади ведення господарства, застосування новітніх технологій, промислова діяльність, участь у акціонерних товариствах тощо.

Ключові слова: дворянство, Південь України, пореформений період, економічний розвиток, історіографія, промислова діяльність, акціонерні товариства.

Определены основные направления деятельности дворян Юга Украины по материалам, нашедшим отражение в работах советских и современных авторов. Рассмотрена разница в подходах и оценке вклада дворянства в экономическое развитие края конца ХІХ – начала ХХ в. Освещены различные подходы исследователей к определению изменений, происходящих в жизни дворянства в пореформенный период: переход на капиталистические основы ведения хозяйства, применение новейших технологий, промышленная деятельность, участие в акционерных обществах и т.п.

Ключевые слова: дворянство, Юг Украины, пореформенный период, экономическое развитие, историография, промышленная деятельность, акционерные общества.

The main directions of the nobles economic activity in the Southern Ukraine have been defined on the basis of studies of Soviet and contemporary authors. The difference in approaches and assessing of the nobility contribution to the economic development of the region at the late ХІХ – early ХХ century has been considered. The various approaches of the researchers to define the changes that had occurred in the nobility life at the period after reform have been highlighted. These include the transition to capitalist principles of management, the using of new technology, industry activities, the participation in joint-stock companies etc.

Key words: nobility, the South of Ukraine, the period after reform, the period, economic development, a historiography, industrial activity, joint-stock companies.

Пореформений період в історії Російської імперії пов'язаний зі значними змінами, які охопили всі сфери життя суспільства. Бурхливий розвиток капіталізму та прихід товарно-грошових відносин у традиційні галузі сільського господарства призвів до змін усередині дворянського стану, який активно включився у капіталістичне підприємництво. Зберігши значні станові привілеї й пільги дворянам, уряд, шляхом постійної економічної та законодавчої

підтримки, створив для них найкращі умови для підприємницької діяльності. Велике землеволодіння, яке і надалі належало дворянам, було основою для розвитку промисловості, особливо галузей, пов'язаних із сільським господарством. Тому найкращі умови для її розвитку склалися саме у великих землевласників. Економічна складова Південної України в цей час помітно відрізнялась від інших українських губерній Російської імперії,

це пов'язано з тим, що цей регіон почав освоюватися дещо пізніше, а саме у пореформений період, що і відбилося на основних галузях сільського господарства та промислового виробництва.

Дослідженню економічного розвитку українських земель у ХІХ ст. присвячено чимало праць радянських та сучасних істориків, у яких в цілому розглядався розвиток традиційно «дворянських» галузей промисловості, насамперед, таких як гуральництво й цукроваріння, аналізувалися урядові заходи стосовно їх підтримки. Лише побіжно вивчалися окремі аспекти промислової діяльності великих поміщиків України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Але останнім часом з'явився ряд праць, що повністю або частково присвячені саме діяльності дворянства в економічній сфері [1]. Тому назріла потреба систематизувати надбання науковців у цій площині з тим, щоб рухатися далі.

Метою статті є висвітлення ключових поглядів дослідників на місце та роль дворянства в економічному житті Півдня України. В її основі – історіографічні джерела, що включають наукові дослідження радянських та сучасних авторів зазначеної проблематики, а саме: монографії, статті.

До різноманітних сфер приватного підприємництва, які виходили за рамки традиційних дворянських занять – сільського господарства та державної служби – дворяни почали залучатися ще в дореформений період, що знайшло відображення в працях радянських і сучасних істориків. Як зазначають український дослідник О. М. Донік та російський А. П. Корелін, у 1754 р. поміщикам було надано монополію на гуральництво. «Жалувана грамота» (1785 р.) надавала дворянам право володіти фабриками й заводами в сільській місцевості. І хоча указ від 26 жовтня 1790 р. заборонив їм записуватися в купецькі гільдії з метою збереження «станової чистоти» і виняткових пільг, із часом усі обмеження в цьому плані було скасовано. Якщо маніфест від 1 січня 1807 р. надав право дворянам записуватися до перших двох купецьких гільдій, то урядове положення від 21 грудня 1827 р. дозволило представникам дворянського стану засновувати й утримувати в містах фабрики й заводи з правом запису у всі три гільдії [2].

Реформи 60-70-х рр. ХІХ ст. дали потужний імпульс розвитку економіки, формуванню підприємницького класу. Сприяло цьому й нове юридичне підґрунтя для заняття підприємництвом, яке ліквідувало станові обмеження в цій сфері діяльності. Так, положення від 1 січня 1863 р. і 9 лютого 1865 р. «Про мито за право торгівлі та інших видів промисловості» закріпило право на свободу торгово-промислової діяльності та офіційно надавали особам усіх станів рівні юридичні права для цього. Утім, за спостереженням К. Н. Куркова, представники не всіх верств могли в однаковій мірі ними скористатися. Формально позастановим був і закон про гуральні 1890 р., прийнятий на користь поміщикам, який надавав перевагу дрібним,

сільським підприємствам, що працювали на власній сировині [3].

Статут про промисловість 1893 р. надавав право заснувати заводи, фабрики, мануфактури в містах і повітах приватним особам, товариствам і компаніям. Положення «Про державний промисловий податок» від 8 червня 1898 р. перервало зв'язок між отриманням промислових свідоцтв для відповідних занять з отриманням гільдійських купецьких документів, зафіксувало прогресивні підходи в оподаткуванні всіх підприємців. Але реформи, що проводилися у Російській імперії, не змогли остаточно покінчити з проблемою становості. Т. М. Ніколаєва наголошувала, що загальна політика все ж була спрямована на зміцнення економічного становища дворянства, найзаможнішої частини купецтва і стримування підприємницької ініціативи нижчих верств [4]. Тому в умовах швидкого розвитку капіталізму дворянство, як привілейований та потенційно матеріально спроможний суспільний стан, використовуючи своє панівне становище, усе більше поєднував традиційні заняття – ведення сільського господарства та державну службу – з підприємницькою діяльністю, в тому числі й промисловою.

Зважаючи на історичний розвиток як до реформ, так і у пореформений час, основною сферою підприємницької діяльності дворянства залишалось сільське господарство. На Півдні України його розвиток дещо відрізнявся від інших регіонів, саме 60-80-ті роки ХІХ ст. стали періодом найактивнішої колонізації в історії пореформеного заселення Південної України. Протягом цього періоду тисячі селянських сімей офіційно з дозволу уряду та самовільно переселялись на Південь України. Так, Я. В. Бойко засвідчує, що у 1885 р. заяви про переселення в Херсонську губернію подали 1 122 сім'ї (5 824 ос.) Київського, Чигиринського, Канівського, Тарасанського, Звенигородського, Уманського, Черкаського, Бердичівського, Липовецького повітів [5].

Це, на його думку, було викликано наявністю у південноукраїнському регіоні значних масивів нерозораних приватних та казенних земель, придатних для заселення та землеробського освоєння, величезним попитом на робочі руки у поміщицьких економіях та господарствах великих орендаторів, високою заробітною платнею, низькими орендними та купівельними цінами, а також незначними повинностями. Поміщики-латифундисти південноукраїнських губерній, які зосередили у своїх руках 8,8 млн дес. землі, відчували гостру потребу в робочих руках. За визначенням Л. Іванова, на Півдні України капіталістична і відробіткова системи ведення поміщицьких господарств існували у глибокому взаємному переплетінні, зокрема поміщики значну але меншу частину своєї землі в оренду (частково оброблялась іспольною працею, частково йшла у довготривалу та грошову оренду), обробляючи іншу найманою робітничою силою [6]. Такої ж думки дотримувалася дослідниця

Л. М. Мінарик, яка доходить висновку, що в більшості поміщицьких маєтків було представлено змішану систему з елементами відробіткової та капіталістичної, але переважала перша [7].

Н. Р. Темірова зазначає, що власники землі прагнули здобувати найвищий прибуток зі свого господарства. Здаванню землі в оренду сприяло зростання попиту на неї і, як наслідок, збільшення орендних цін. У цих умовах багато поміщиків, не бажаючи ризикувати, визнавали за краще повністю або частково здавати маєток в оренду. Цьому сприяли такі умови: нестабільність врожаїв, коливання цін на сільськогосподарську продукцію, зростання заробітної платні й витрат на виробництво, підвищення попиту на землю [8]. Водночас М. Н. Лещенко зазначає, що у другій половині XIX ст. відбувався процес перетворення поміщицьких маєтків у господарства капіталістичного типу, а саме, заміна відробітків вільнонайманою працею, трипілля – багатопіллям, примітивного селянського реманенту – удосконаленими знаряддями сільськогосподарського виробництва [9].

Спрямованість промислових підприємств залежала від особливостей економічного розвитку тих чи інших регіонів і від їхньої галузевої спеціалізації. Специфіка аграрних відносин Південної України визначила два основні напрями розвитку місцевої промисловості: переробка сільськогосподарської продукції та виробництво будівельних матеріалів. Втрата поміщиками гарантованої робочої сили у вигляді кріпаків спонукала їх до організації власних промислових закладів на капіталістичних засадах, змушувала докладати значно більше зусиль і коштів для їх ефективної роботи. Л. Г. Мельник, зокрема, зазначив, що технічна революція в Україні проходила помітно швидшими темпами, ніж у країні в цілому. Цьому сприяло виробництво товарів, орієнтованих на великий загальноросійський ринок; приплив іноземних капіталів, близькість України до західноєвропейських країн і наявність портів на Чорному і Азовському морях, що забезпечувало швидку доставку іноземної машинної техніки, металу, устаткування тощо [10].

Поступове розширення зернового ринку зумовило збільшення кількості млинів, незважаючи на те, що вони існували в більшості міст і сіл регіону й раніше. Л. Г. Мельник зазначає, що технічний переворот у борошномельній промисловості Півдня України пов'язаний з появою в поміщицьких господарствах парових молотарок для приведення в рух поставів у млинах почали використовуватися локомотиви [11]. Прикладом цього є дані, що наводить у своєму дослідженні О. М. Машкін, аналізуючи діяльність графів Стенбок-Ферморів, які були активними постачальниками борошна на місцевий та всеросійський ринки. І. В. Стенбок-Фермор з 1896 до лютого 1917 р. володів паровим млином у родовій Кодимській економії 2-ї Миколаївської волості 4-го стану Херсонського повіту, в якому працювали від 5 до 8 робітників, діяв локомотив в 4 к.с й щороку перемелювалося на

борошно більш ніж 707 тис. пудів зерна. Його брат Володимир Васильович мав млин у с. Троїцьке на Херсонщині, де 3-4 робітника за рік переробляли пересічно 24,5 тис. пудів зерна. Баронський рід Корфів розпоряджався гідро млином у с. Олексіївка однойменної волості Єлисаветградського повіту Херсонської губернії, де щоденно перероблялося до 400 пудів зерна [12].

Після 1861 р., з ліквідацією обмежень, що існували до цього при купівлі-продажу землі для податних станів, дворянство втратило монополію на землю. Найактивніше втрачали землю дворяни Півдня України, що зумовлювалося запізнілим розвитком тут поміщицького землеволодіння, дефіцитом робочої сили, нестачею вільних капіталів. Утім, навіть на початку XX ст. серед поміщиків найвищу питому вагу, як і раніше становили дворяни, на Півдні України – 60,1% [13].

Внаслідок реформ переважна більшість дворянського землеволодіння в Україні зазнала протягом другої половини XIX – на початку XX ст. істотної руйнації: втрачаючи ґрунти, маєтки дідичів переходили в стадію занепаду, регресували або зовсім припиняли своє існування. Певна ж частина поміщиків, залишившись і в нових історичних умовах великими землевласниками, спромоглася організувати досить стале господарство підприємницького (фермерського) типу. Як зазначав М. Є. Слабченко, поміщики швидко орієнтувалися в нових умовах і прагли поліпшення свого господарства: піднімали питання про заміну волів на коней; використовували нові методи поліпшення землі; постачали з-за кордону кращі сорти хлібів, сільськогосподарські знаряддя (жорна Роже, жатки Джонсона); добивались зведення складів для хлібних продуктів поза межами своїх маєтків [14]. Виникали такі напрями та галузі виробництва, які більш-менш відповідали наявним можливостям – природним, фінансовим, ринковим.

На думку дослідників Ю. П. Присяжнюка та Л. М. Горенко, більшість поміщиків України тривалий час розуміли ринок лише як місце реалізації виробленої продукції і не сприймали його як сферу товарного обігу з широкими комерційними зв'язками та можливостями. Протягом перших пореформених десятиліть вони продовжували розглядати власні маєтки як форму землеволодіння, а не як тип сільськогосподарського підприємства. Напевне, тому більшість поміщицьких господарств майже не реагували на ринкову кон'юктуру, однією з ознак якої було коливання цін на сільськогосподарську продукцію (особливо це стосувалось цін на зернові) [15]. Що й призводило до розорення поміщицьких господарств, але не всі господарства зазнавали кризи, існували галузі, які і у пореформені часи залишалися стабільним джерелом прибутку.

Потужним джерелом нагромадження дворянами-поміщиками капіталів у пореформені часи стала викупна операція. На думку М. Н. Лещенка, одержані поміщиками викупні позики від уряду частково

пішли на сплату боргів приватним особам, а решта, ймовірно, була використана як вклади в зростаючу промисловість і сільське господарство, що переходило на капіталістичні рейки. Так, наведені дослідником дані по Катеринославській і Херсонській губерніях свідчать, що в першій із загальної суми викупної позики 9 093 290 руб 56 коп вираховано боргу 3 210 537 руб 13 коп, решту, в сумі 5 888 753 руб 46 коп видано поміщикам готівкою або цінними паперами, в Херсонській губернії землевласникам після вирахування боргу залишилось – 8 194 512 руб [16]. Значну частину цих коштів було використано дворянством для перебудови своїх господарств на капіталістичних засадах, для заснування нових і розширення вже існуючих промислових закладів. При бажанні поміщики могли кредитуватися на пільгових умовах у Державному та Дворянському банках.

Однією з нових галузей було гуральництво, яке отримало широке розповсюдження і на Півдні України. Ще у першій половині XIX ст. всі українські губернії мали статус так званих «привілейованих» у виробництві горілки, тобто їм було надано відповідні пільги від держави. О. Донік наводить дані: в 1860 р. в Україні налічувалося 2 497 гуралень, з яких у Катеринославській губернії працювали 252, Херсонській – 213. Особливо на тлі низьких цін на хліб горілка давала набагато більший прибуток, ніж зернові, тим самим гарантуючи поміщикам надійні прибутки [17].

У пореформений час, щоб утримати свої позиції в гуральництві, дворяни-підприємці змушені були активніше пристосовуватися до нових умов господарювання й ринкової кон'юнктури. Зокрема, згідно з положенням «Про питний збір» від 4 липня 1861 р., на території Російської імперії з 1 січня 1863 р. скасовувалися горілчані відкупи й запроваджувалася акцизна система. Тобто монополія дворянства на гуральництво ліквідувалася, і з того часу кожна особа, придбавши відповідне свідоцтво, могла заснувати таке підприємство. М. Є. Слабченко зазначає, що це суттєво підкосило поміщицькі господарства, призвело до зачинення винниць, як слідство господарство позбавлялося браги для худоби та угноєння для тютюну та ін. [18]. На відміну від М. Є. Слабченка, Л. Г. Мельник вважає, що дійсно введення нового акцизного збору призвело до припинення існування кількох сотень дрібних поміщицьких гуралень, але надавало переваги великим заводам з поліпшеною технологією [19]. Але зважаючи на те, що великих підприємств було не так багато, удар по середньому та дрібному поміщицькому господарству був відчутний.

На думку О. Доніка, саме враховуючи такі наслідки даного рішення та скарги поміщиків, уряд в їх інтересах 4 червня 1890 р. ухвалив закон, який заохочував сільськогосподарське гуральництво. Зокрема, з 1 липня 1891 р. скасовувалися безакцизні підрахунки для великих заводів, водночас зберігався такий привілей для дрібних підприємств, розта-

шованих у сільській місцевості, тобто поміщицьких (безакцизне відрахування на користь власників «сільськогосподарських» заводів встановлювалося у розмірі, обернено пропорційному обсягові виробництва), заборонялося відкривати спиртзаводи в містах, а також створювати в цій галузі акціонерні товариства. Перетворення забезпечили поміщицькому гуральництву збереження його провідного становища стосовно промислового [20].

Поряд з цим розвивалась і винокурне виробництво. Дослідник О. М. Машкін показує, що відомими на всю Україну виноробами були дворяни іноземного походження з роду Скірмунтів. Ще за пореформеної доби О. Ф. Скірмут тримав виноробні мануфактури під Одесою та у Феодосії, продукція яких надходила не тільки на внутрішній ринок, але й на зовнішній. К. Скірмут володів величезними (до 100 тис. лозових кущів) виноградниками під Балаклавою Таврійської губернії [21].

Але незважаючи на успішну економічну діяльність представників дворянського стану, питома частина їх втрачала сільськогосподарські угіддя, водночас користувалась правом власників землі на її надра, що було пережитком феодальної епохи. Маючи всестановий характер, воно захищало в першу чергу інтереси дворян-землевласників, слугуючи додатковим джерелом їх збагачення. Неодноразові спроби уряду переглянути це положення не увінчалися успіхом – воно залишилось чинним аж до 1917 р. [22].

Участь у промисловій діяльності дворян України, основою економічної могутності яких була земельна власність, почали досить виразно проглядатися з середини XIX ст., в умовах розкладу кріпосницької системи й розвитку капіталістичного укладу в промисловості та сільському господарстві, вони успішно вели комерційні справи, бралися за підряди, відкупи, не гребувались лихварством, виступаючи нерідко за спинами підставних осіб і через управителів.

М. Т. Николаєва зазначає, що відповідно до промислового розвитку окремих регіонів України процес формування великих підприємств-одноосібників найінтенсивніше відбувався на Півдні та Правобережжі. Саме в цих районах склався найзаможніший прошарок великої буржуазії, яка володіла підприємствами, що мали прибутки від 10 тис. руб на рік. Так, із загальної кількості підприємств на Правобережжі їхня питома вага становила 32,5%, а на Півдні – 44%. У кожному з цих регіонів була й лідируюча губернія. Зокрема, на Правобережжі до такої належала Київська, а на Півдні – Херсонська [23].

Одним із важливих факторів економічного розвитку того чи іншого регіону є наявність транспортних артерій. Для Півдня України це питання особливо гостро постало в другій половині XIX ст. Зростання після реформи 1861 р. товарного сільськогосподарського виробництва, й як наслідок – розширення ринків збуту його продукції, вимагало подальшого розвитку сухопутного та водного

транспорту. Побудова залізниць значно розширила торговельні зв'язки чорноморських портів, і зокрема, Одеси. Кількість зерна, що доставлялося залізничним транспортом істотно зросла. М. Є. Слабченко наголошує, що побудова розгалуженої сітки залізниць знижувала фрахт, збільшуючи таким чином чистий прибуток, дослідник наводить данні за якими, після проведення залізниці Одеса-Балта, вартість транспортування пуду пшениці знизилась з 23 коп до 7,5 коп [24].

Однак В. В. Шевченко зазначає, що напрямки прокладання залізничних шляхів в Україні швидше відповідали стратегічним потребам аніж торговим. Звивистість і безсистемність таких ліній лише подовжували відстані між пунктами і призводили до подорожчання товарів. Особливо не вигідним таке становище було для Одеси, яку деякі лінії зовсім оминали, йдучи до інших чорноморських портів. До того ж, із переміщенням товарного землеробства в південні степові райони, які обслуговував більш дешевий водний транспорт, провідна роль залізниць у перевезенні вантажів поступово втрачається [25].

Але незважаючи на це, представники дворянського стану в останній третині XIX ст. беруть активну участь у залізничному будівництві, яке в цей час стало однією з найважливіших галузей економіки на українських землях. Вкладання коштів в акції залізниці давало поміщикам подвійну користь – безпосередні дивіденди й непряму вигоду у вигляді поживлення торгівлі, спрощення реалізації виготовленої продукції.

Дослідники О. Донік, К. Курков зазначають, що протягом останньої третини XIX ст. до підприємництва звертається так зване «служило» дворянство – вище й середнє чиновництво, відставні офіцери, що одержали дворянське звання за військову службу, безпомісні дворяни, для яких державна служба була найважливішим засобом існування. Положення 1863 р. надавало їм право безперешкодного одержання купецьких і промислових посвідчень. Утім, не володіючи значним капіталом, ця соціальна група мала досить обмежені можливості заснувати власні підприємства [26].

Починаючи з середини XIX ст., важливою була роль представників дворянського стану у процесі формування гірничопромислової буржуазії на Півдні України, із цього часу поміщики беруться до промислової експлуатації на капіталістичних засадах власних, а подекуди й орендованих вугільних родовищ. Зокрема, переважаючи більшість поміщиків проводила розробку вугілля на власних землях, що спочатку велося руками кріпаків, а потім – тимчасово зобов'язаних селян. Зокрема, Л. Г. Мельник зазначав, що у 60-70-х рр. на невеличких копальнях, які належали місцевим поміщикам у середньому щорічно видобувалось від 2-3 до 10 млн пудів вугілля [27]. За даними О. М. Машкіна, у 1872 р. на дворянські підприємства припадало до 60 % вугілля, що видобувалося у Катеринославській губернії. Баронеса Герверт ще на початку 80-х років

XIX ст. стала власницею значних ділянок землі в Кіровоградській волості Катеринославській губернії, на яких з 1884 р. за сприяння Товариства Брянського рейкопрокатного, залізорозного та механічного заводу почала активний пошук покладів залізної руди. Барон Унгерн-Штенберг у 1867-1868 рр. на власні кошти почав розробку бурого вугілля поблизу Злодейської Балки під Єлисаветградом (Херсонська губернія) й тоді ж там пробурило 37 свердловин [28].

Таким чином, радянські і сучасні дослідники показали, що в перші два пореформені десятиліття поміщики Півдня України відігравали провідну роль у процесі формування гірничопромислової буржуазії краю. Лише з кінця 1870-х рр. починається падіння їх питомої ваги у видобутку вугілля, хоча чисельність дворян-гірничопромисловців і надалі була значною порівняно з представниками інших станів.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. однією з форм отримання прибутку для представників дворянського стану стає участь у різноманітних акціонерних товариствах. Оскільки одноосібних коштів та внутрішніх ресурсів для їх нагромадження у країні було недостатньо, то за відсутності значних капіталів засновувати великі підприємства було можливо тільки з залученням коштів багатьох вкладників. Пристосовуючись до нових умов, чимало «шляхетних» власників промислових підприємств змушені були перетворювати їх на акціонерно-пайові. Така форма участі в підприємстві дозволяла певним прошаркам дворянства, особливо тим, які отримали значні суми від викупної операції, від застави й продажу землі укласти капітали в більш прибуткові, ніж землеробство галузі. Досить широкою була участь в акціонерно-пайовій справі «служилого» дворянства.

А. П. Корелін, окрім традиційних галузей таких як, переробка сільськогосподарської продукції, акціонерно-пайова сфера, звертає увагу й на участь дворянства у банківських, страхових і ломбардних підприємствах, компаніях важкої та видобувної промисловості, транспортних об'єднаннях, тобто підприємствах з високими та стійкими дивідендами, чи таких, де можна отримати великі прибутки від засновницьких та емісійних операцій, або пов'язаних із землеволодінням [29].

У акціонерні товариства об'єднувалися власники як великих, так і малих капіталів, представники різних прошарків та національностей. При цьому мав значення лише розмір вкладених кожним із суб'єктів коштів. Т. М. Ніколаєва приводить дані, за якими до Південноросійського Дніпровського металургійного товариства, створеного в 1887 р. (основний капітал становив 7,5 млн руб), входили дійсний статський радник князь В. М. Танішев, дворянин В. О. Ляський, лодзинський купець 1-ї гільдії Е. Гурберт, німецькі піддані В. Рау та Р. Сюрмонд, бельгійські – К. Деллау-Матьє, барон де Макаре, Г. Пастор і А. Грейнер [30].

Але, на думку А. Кореліна, незважаючи на бурхливий розвиток акціонерних товариств, само-

державство практикувало всілякі обмеження у фабрично-заводському законодавстві, особливо у акціонерній справі. Одним з мотивів такої політики було прагнення зберегти ефективні засоби втручання в економіку, щоб захистити інтереси панівного стану, який у всі часи виступав опорою правлячого режиму, та зміцнити його конкурентоспроможність у нових умовах [31]. За визначенням О. М. Доніка, найактивнішу участь у промисловому підприємстві брала верхівка дворянства – великі латифундисти, які мали значні капітали й урядову підтримку. Але питомо вага фабрично-заводських підприємств, одноосібними власниками яких були представники дворянського стану, у більшості галузей промисловості була порівняно невеликою. Виняток становили підприємства з переробки продукції сільського господарства, насамперед, цукроварні і гуральні, а також, деякою мірою, гірничозаводські підприємства [32].

Таким чином, у науковій літературі утвердилась думка про те, що в другій половині XIX – на початку XX ст. російський уряд доклав значних зусиль для збереження дворянством панівного

становища в економічному житті країни. Автори наголошують на спрямованості законодавчої діяльності на захист інтересів привілейованого стану у пореформений період, що сприяла включенню дворянства у нові економічні відносини, відходу від традиційних форм ведення господарства. Успадкувавши від феодальної епохи значні матеріальні ресурси, поміщики поступово перебудовували свої маєтки на капіталістичний лад, стають одночасно власниками промислових та торговельних підприємств, учасниками акціонерних компаній, власниками цінних паперів та прибуткової міської нерухомості.

У цілому можна казати про суттєвий доробок дослідників щодо ролі дворянства в економічному житті країни. Але потрібно відзначити, що більша частина досліджень має загальний характер і оцінює процеси, що відбувались в економіці, спираючись на аналіз загальноімперських чи загальноукраїнських даних. Тому актуальним залишається вивчення цього питання в рамках окремого південноукраїнського регіону.

ЛІТЕРАТУРА

1. Донік О. М. Промислове підприємництво дворянства України в XIX ст. : урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрями / О. М. Донік // УДЖ. – 2007. – № 5. – С. 18–41 ; Присяжнюк Ю. П. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX – 1905 р.) / Ю. П. Присяжнюк, Л. М. Горенко // УДЖ. – 2000. – № 5. – С. 88–97 ; Шевченко В. В. Підприємницька діяльність банкірів півдня України (XIX – поч. XX ст.) : окремі аспекти / В. В. Шевченко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XIV. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 88–96.
2. Донік О. М. Вказ. праця. – С. 19 ; Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России 1861-1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация / А. П. Корелин. – М. : Наука, 1979. – С. 106.
3. Курков К. Н. Дворяне-предприниматели в России начала XX века / К. Н. Курков // Вопросы истории. – 2006. – № 5. – С. 105.
4. Ніколаєва Т. М. Соціальний та національний склад підприємницького прошарку в Україні в останній третині XIX – на початку XX ст. / Т. М. Ніколаєва // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XIV. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 286.
5. Бойко Я. В. Аграрна колонізація Південної України (60-80-ті рр. XIX ст.) / Я. В. Бойко // УІЖ. – 1989. – № 10. – С. 93–94.
6. Иванов Л. М. О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве помещиков на Украине в конце XIX в. / Л. М. Иванов // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения России : [сб. статей]. – М., 1961. – С. 333–334.
7. Минарик Л. П. Об уровне развития капиталистического землевладения в крупных помещичьих хозяйствах Европейской России конца XIX – начала XX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы / Л. П. Минарик. – Кишинев : Карта Молдовеняска, 1964. – С. 615–626 ; Минарик Л. П. Происхождение и состав земельных владений крупнейших помещиков России конца XIX-начала XX вв. / Л. П. Минарик // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства России. – М. : Наука, 1965. – С. 356–395 ; Минарик Л. П. Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX – начала XX вв. / Л. П. Минарик. – М. : Советская Россия, 1971. – 143 с.
8. Темірова Н. Р. Поміщицьке землеволодіння та землекористування на Півдні України у пореформений період / Н. Р. Темірова // Південна Україна XVIII-XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип. 3. – Запоріжжя, 1998. – С. 137–138.
9. Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX століття / М. Н. Лещенко. – К., 1968. – С. 20.
10. Мельник Л. Технічний переворот на Україні у XIX ст. / Л. Мельник. – К., 1972. – С. 64–65.
11. Там само. – С. 97.
12. Машкін О. М. Російське дворянство іноземного походження в промисловості України другої половини XIX – початку XX ст. / О. М. Машкін // УІЖ. – 1998. – № 2. – С. 85–87.
13. Донік О. М. Вказ. праця. – С. 22.
14. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. / М. Є. Слабченко. – Т. 2. – К., 1927. – С. 35.
15. Присяжнюк Ю. П., Горенко Л. М. Вказ. праця. – С. 93.
16. Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху монополістичного капіталізму (60-90-ті рр. XIX ст.) / М. Н. Лещенко. – К. : Наукова думка, 1970. – С. 39.
17. Донік О. М. Вказ. праця. – С. 27.
18. Слабченко М. Є. Вказ. праця. – С. 85.
19. Мельник Л. Вказ. праця. – С. 87.
20. Донік О. М. Вказ. праця. – С. 28.
21. Машкін О. М. Вказ. праця. – С. 88.
22. Донік О. М. Вказ. праця. – С. 22.
23. Ніколаєва Т. М. Вказ. праця. – С. 285–286.

24. Слабченко М. Є. Вказ. праця. – С. 36.
25. Шевченко В. В. Вказ. праця. – С. 89.
26. Донік О. М. Вказ. праця. – С. 23 ; Курков К. Н. Вказ. праця. – С. 105.
27. Мельник Л. Вказ. праця. – С. 118.
28. Машкін О. М. Вказ. праця. – С. 87.
29. Корелин А. П. Вказ. праця. – С. 119.
30. Ніколасва Т. М. Вказ. праця. – С. 289.
31. Корелин А. П. Вказ. праця. – С. 108.
32. Донік О. М. Вказ. праця. – С. 37.

Рецензенти: Темірова Н. Р., д.і.н., проф.;
Тригуб П. М., к.і.н., доц.

© Константинова Ю. В., 2010

Стаття надійшла до редколегії 23.06.2010 р.